

## КУЛЬТ РІЧКОВОГО БОЖЕСТВА В ОЛЬВІЇ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ВПЛИВІВ ВАРВАРІВ НА КУЛЬТУРУ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ІСТОРИОГРАФІЯ

*У роботі з'ясовується стан вивчення культу річкового божества в Ольвії, а також вплив варварського середовища на грецьку етнокультуру міст-полісів Північного Причорномор'я. Акцентовано увагу на складний характер етнічних та етнорелігійних процесів у данному регіоні.*

*Ключові слова:* культ річкового божества, етнокультурний процес, Північне Причорномор'я, Ольвія.

Розвиток античних міст Північного Причорномор'я характеризувався активними процесами етнорелігійного розвитку. Окрім грецької релігії, в міста Північного Причорномор'я поступово проникали вірування місцевого населення, а також культури і звичаї інших народів. Процеси були зумовлені культурними контактами греків із місцевим населенням, проникнення різноетнічних груп до складу полісів, а також географічними особливостями краю. Тому, етнокультурні та етносоціальні зміни, що відбувалися протягом багатьох століть, безпосередньо впливали на розвиток релігійних уявлень суспільства.

У статті розглядається проблема вивчення, взаємодії еллінських і варварських елементів у релігійному житті Ольвії на прикладі культу Борисфена.

Відомо, що окрім поклоніння загальноеллінському пантеону богів, до яких належать Зевс, Гера, Посейдон, Деметра, Аполлон, Артеміда, Афродіта, Афіна, Гермес, Гефест, Арес та Гестія, серед грецького населення Північного Причорномор'я були поширені місцеві та не грецькі культури [1, с. 136]. В Ольвії, наприклад, був поширений культ місцевого річкового бога, як і в інших містах Північного Причорномор'я [1, с. 136]. В сусідній Тірі карбувалися монети із зображенням на аверсі бога ріки Тірас, на що вказує О.М. Зограф [2, с. 113]. Відповідно до уявлень давніх греків, у кожній річці мешкало божество з напівлюдськими, напівтваринними рисами. З грецької міфології добре відомі такі річкові божества як Ахелой, Алфей, Асоп. В Ольвії також була поширена традиція вшанування культу річкового бога. Однак, питання до якого саме річкового бога відноситься цей культ – Борисфена чи Гіпаніса, залишається дискусійним [3, с. 6]. Існує три версії стосовно того, якому ж божеству поклонялося місцеве грецьке населення.

Згідно з першою версією, елліни поклонялися Борисфену, найбільшій річці Північного Причорномор'я. Крім того, Ольвіополіти своє місто називали Борисфеном, а себе борисфенітами, що також свідчить на користь даної

теорії [2, с. 130; 4, с. 80–85; 5, с. 39–41]. Так, вже англійська дослідниця Дж. Хірт 1907 р. у статті «Ольвійські культури» розглядала даний культ, як – річкового бога Борисфена [6, с. 79–150]. Підтримав свою співвітчизницю Е. Мінз, праця якого головним чином спиралася на дослідження Дж. Хірт [7, с. 108–114]. Серед вітчизняних дослідників дану гіпотезу підтримали А.В. Орешніков [8], А. Н. Зограф [2, с. 113] і П. О. Каришковський [9, с. 95–99]. А. С. Русяєва зазначає, що це найлегше вирішення питання, яке суперечить більш раннім даним щодо культу Борисфена [1, с. 137].

Одночасно греки претендували на повне володіння землями Нижнього Подніпров'я, тому друга версія стосовно Гіпанісу також заслуговує на увагу.

Третя версія полягає в тому, що даний культ був присвячений Борисфену – Гіпанісу. А.С. Русяєва підкреслює, що на користь даної гіпотези свідчить граффіто на чорнолаковій чаші першої половини IV ст. до н. е.: «(Такий то) Гіпанісу (і) Борисфену (посвятив)», у змісті якого, безумовно, полягає єдність двох культів [1, с. 138]. Дану теорію розвинув В. П. Яйленко. У статті «Графіті Левки, Березані й Ольвії», дослідник вказав на відсутність між теонімами звичайної зв'язки «і», яка свідчить, що предметом культу є Дніпро-Бузький лиман [10, с. 78]. Тому А. С. Русяєва вважає, що зважаючи на дані факти, зображення річкового бога на монетах, а також сам культ, потрібно асоціювати не з Гіпанісом, чи Борисфеном, а з Дніпро-Бузьким лиманом у цілому. І саме цей варіант, на думку дослідниці, може зняти багато протиріч, які точаться навколо культу [1, с. 138–139]. П.О. Каришковський також звернув увагу на те, що ряд дослідників, не маючи сумнівів щодо характеру річкового божества, все ж утрималися від його класифікації. Дослідник аргументував це тим, що така обережність пов'язана з епіграфічними даними, які свідчать на користь існування в Ольвії культів обох річкових божеств. Проте, не зважаючи на це, П.О. Каришковський схилився до першої версії [9, с. 96]. Основна проблема при

вирішенні даного питання полягає у відсутності достовірних відомостей про культ, який, як зазначає Дж. Хірст, відомий насамперед за даними нумізматики [6, с. 79–82]. А.С. Русяєва поставила питання про причини появи величезної кількості мідних монет із зображенням річкового бога. Адже саме борисфеніти кількісно переважають всі інші монети із зображенням божеств [1, с. 137]. Зазначені монети карбувалися у великій кількості й відомі у багатьох варіантах; вони відрізняються стилем, деталями зображення, розмірами, скороченням магістерських імен [9, с. 96]. На аверсі монети зображено бородату голову з рогами бика, а у деяких випадках все зображення божества ледь помітними рисами схоже на бика. Так, Дж. Хірст вбачає на ольвійських монетах навіть зображення вух бика [6, с. 79–82]. Але це не відповідає дійсності – на всіх монетах, де вуха божества не прикриті пасмом волосся, вони мають людську форму [9, с. 96]. Так, П.О. Каришковський звертає увагу на те, що цей образ звіра, час від часу, пом'якшується карбувальниками монет, а ось обличчя бородатого річкового божества завжди схоже на образи з виробів торевтики із скіфських курганів [9, с. 96]. Протилежну думку висловлює А.С. Русяєва, яка вважає, що на аверсі монети зображене річкове божество типово грецької зовнішності [1, с. 137].

Що стосується культу Борисфена, то останні археологічні відкриття переконливо свідчать на користь його існування. Так «лист жреця», знайдений в Ольвії і опублікований у 1991 р., свідчить про існування вівтарів для поклоніння Матері Богів, Борисфену та Гераклу [11, с. 324]. Проти назви «лист жреця» виступає Л. Дюбуа. Але дана інтерпретація тексту найкраще відображає зміст граффіто, в якому велика кількість слів відноситься до релігійної або пов'язаної з нею сфери: «богостворені місця», «світло, факели святилища», «вівтарі декількох божеств» та ін. [11, с. 324].

Цікавий «лист жреця» тим, що в ньому згадується лісовий район Гілея, де знаходилися вівтарі Матері Богів, Борисфену і Геракла, які були «знову пошкоджені». Дане граффіто переконливо засвідчує існування культу Борисфена. Крім того, про культ Борисфена в ольвіополійському полісі у середині IV ст. до н. е. згадується ще у граффіто на кістяному амулеті третьої чверті IV ст. до н. е. з Березані у надписі другої чверті того ж століття на теракотовій архітектурній деталі з ольвійського теменосу. В обох випадках ім'я Борисфена супроводжувалося ім'ям (Аполлона) Лікаря, хоча, в другому випадку, воно може розцінюватися як топонім [12, с. 39–43].

П.О. Каришковський в образі річного бога «Борисфена» простежує «яскраво виражені риси скіфського етнічного типу» [9, с. 73]. Дане твердження пов'язане не тільки із зовнішнім видом зображеного божества на аверсі монети, а з його атрибутами; на реверсі – розташований лук в гориті та сокира, в яких вбачають чи то атаквальну зброю скіфів, чи то знаки влади Борисфена [1, с. 138]. Цей тип монети є оригінальним, на монетах інших грецьких полісів сокира та лук в гориті зустрічаються лише окремо [9, с. 95]. Значення лука як наступальної зброї скіфів добре відоме, крім того на ольвійських борисфенітах зображений саме скіфський горит з невеликим боковим відділом для стріл. Схожий горит можна побачити на зображенні скіф з кургану Куль-Оба [13, с. 32]. Крім того, в даному випадку, лук має особливе значення. Будучи одним із трьох священних речей, які отримав Скіф, перший цар і предок скіфів, (Геродот, IV.5.3–4), його можна правомірно вважати атрибутом верховної влади Борисфена. Що стосується сокири, то на думку П.О. Каришовського, на монетах зображена не бойова сокира скіфських воїнів, а знак верховної влади. На «борисфенітах» відтворено тип сокири із широким місяцеподібним лезом. Подібна сокира зображена на посудині з Воронежу [14, с. 88]. М. І. Ростовцев вважав сокиру із відігнутим обухом знаком царської влади [15, с. 8]. Цю думку поділяв і Б.М. Граков. Водночас, В.А. Іллінська дійшла висновку, що ці предмети були швидше знаками влади керівників невеликих підрозділів скіфського війська [16, с. 31].

Враховуючи обмежену кількість археологічних артефактів, зокрема сокир у скіфських похованнях, важко вирішити питання щодо рангу господарів сокир в суспільстві. Проте, можна стверджувати, що сокири були знаками влади. На користь даного твердження свідчить легенда, переказана Геродотом (IV.5.3–4), за якою сокира фігурує серед дорогоцінних золотих предметів, котрі впали з неба. Зважаючи на дану етнологічну легенду, роль сокири, як атрибута влади, є безсумнівною. Крім того, Геродот розповідає про ще один цікавий звичай скіфів, пов'язаний із сокирою: при укладенні договору, скіфи занурювали в чашу з вином і кров'ю різні предмети, серед яких була й сокира. Виходячи із наведеного вище, можна зробити висновок, що сокира на ольвіополійських «борисфенах» повинна розцінюватися не як звичайна зброя, а як знак верховної влади Борисфена [9, с. 96].

Проте не всі дослідники погоджуються із висновками П.О. Каришовського. Що стосується сокири з місяцеподібним обухом, то, на думку А.С. Русяєвої, вона не має аналогів серед скіфських сокир [1; 17]. Трішки на неї схожа

бронзова сокира з кургану с. Львово Херсонської області [18, с. 38]. Як зауважує А.С. Русяєва, ця сокира, за розмірами, дуже схожа на грецьку ритуальну [1, с. 138]. Що стосується іншого атрибута Борисфена, то не є секретом, що жителі полісів Північного Причорномор'я користувалися луком як для полювання, так і у військових цілях, попри зневажливе ставлення еллінів до цього виду зброї. Крім того, у Херсонесі було запроваджено не характерні для елінів спортивні змагання зі стрільби з луку. А.С. Русяєва зазначає, що хоча ольвіополіти й запозичували окремі види зброї у сусідів, вони переробляли їх у відповідності з грецькими технічними досягненнями. Ольвійські карбувальники зображували на лицевій стороні монет божество, на звороті – його атрибути, символи близького божества або сакральну емблему. На борисфенах, як і на інших грошових знаках, семантика річкового бога подана в іпостасі захисника поліса. А початок випуску борисфенітів пов'язаний із найбільшим розширенням сільської округи Ольвії, що стало можливим в результаті походу Зопіріона і розгрому скіфського війська під проводом Атея Філіпом Македонським.

Після цих подій Скіфія втрачає свою могутність, що, на думку А.С. Русяєвої, призводить до збільшення території Ольвійської держави. Освоєння річок, що відігравали важливу роль в економіці Ольвії, призвело до зображення на монетах річкового божества. А зброя на звороті – демонстрація військової сили полісу та його заступника, річкового бога. Тому твердження щодо «скіфського етнічного типу», яке нібито простежується через зображення лука та сокири на монеті, не переконливе [1, с. 138].

І.Ю. Шауб не погоджується з А.С. Русяєвою. Хоча образ і відповідає грецькій іконографії річкового божества, на думку дослідника, в рисах Борисфена простежується «скіфський етнічний тип» [19, с. 199]. Стосовно озброєння, І.Ю. Шауб стверджує, що навіть у тому випадку, коли сокира ольвіополійських борисфенів не мала б аналогів серед скіфських бойових сокир, як зазначає А.С. Русяєва, це б не змінило ситуації. Адже для зображення на монетах Ольвії Борисфена та його атрибутів, не обов'язково мало в усьому наслідувати «етнографічному реалізму». Крім того, дослідник зазначає, що сокири на борисфенітах зображувалися різні, у тому числі й точні аналоги скіфської зброї. Також І.Ю. Шауб звертає увагу на те, що за однією з версій скіфської генеалогічної легенди Борисфен був предком скіфів [19, с. 198–200].

Беручи до уваги те, що на аверсі зображена скіфська зброя, І.Ю. Шауб вважає,

що в ольвіополійських борисфенах знайшов відображення факт поклоніння як греків-колоністів, так і місцевих варварів, Борисфену та Гіпанісу. Тому дослідник припускає, що в образі ольвійського річкового божества «Борисфена» мали б знайти відображення не тільки грецькі, але й місцеві релігійні уявлення [19, с.199]. Про Борисфена, як про місцеве божество, згадує Геродот (IV.5.3–4).

У своєму логосі «батько історії» зазначає, що дочка Борисфена була матір'ю скіфів. П.О. Каришковський вважає, що грекам було знайоме ім'я Борисфена не тільки як назва великої скіфської річки, але й як міфологічний персонаж. Крім того, дослідник припускає, що цей персонаж був пов'язаний із Дарданельською протокою, яка також називалася Борисфеном ще до завершення формування міфу про аргонавтів [9, с. 98]. При аналізі монети з зображенням бородатого й рогатого річкового бога, яка в науковій літературі йменується борисфеном, думки дослідників розділилися стосовно того, хто ж зображений на аверсі. Так, Д. Сестіні [20, р. 31–32], С.І. Шодуар, М.Н. Мурзакевич, Б.В. Кене вважали, що на монетах викарбуваний Гіпаніс; проаналізувавши зображення Г. Гарднер, Дж. Хірст [6, р.79–82], О.М. Зограф [2, с. 131], П.О. Каришковський [9, с. 96] – Борисфен; О.В. Орешніков [8], А. Заллет, О.Л. Бертьє-Елагард утрималися від остаточних висновків.

Досліджуючи культ Борисфена, потрібно звернутися до нумізматики інших полісів Північного Причорномор'я. В сусідній Тірі відомі ранні монетні випуски з зображенням на аверсі рогатого річкового бога ріки Тірас, а на реверсі – бика. Рідкісна монета Тіри містить на аверсі голову річкового бога, на реверсі – ріг достатку [1, с. 140]. А.Н. Зограф вказує, що мотив скаженого бика був широко розповсюджений в монетній типографії всього грецького світу. Його тлумачать як символ бурхливого потоку і вбачають у ньому річкове божество [2, с. 20]. В.П. Алексєєв також вказував на те, що символ скаженого бика пов'язаний із водною стихією, а стоячого бика, «спокійного» – з рослинним світом [21, с. 8]. Таким чином, досліджуючи культ річкового божества в полісах Північного Причорномор'я, можна зробити висновок, що божество зображалось не тільки у людській подобі із рогами бика, а й у формі бика [21, с. 8].

Подібну версію про культ річкового божества в Ольвії висунув М.І. Ніколаєв який зазначає, що бик – це атрибут Зевса, Посейдона, Гери, Деметри, Артеміди, річкових божеств. Крім того він є одним із втілень Діоніса, культ якого був поширений в Ольвії [22]. Діоніса античні автори описують в міфах схо-

жим на бика, буйним богом річки, його сатири також подібні до биків. Голос Діоніса нагадував «ревіння тисячі розлючених биків». Елейські жінки закликали Діоніса прийти до них на стопах бика. У аргівян Діоніс був сином бика. В іншому міфі йдеться про наслані Ерєніями видіння на Діоніса, який перетворився на озвірілого тура, що скакав по горах і рівнинах, рятуючись від закляття. Р. Грейвс, із посиланням на античних авторів, вказує, що Діоніс тримає в руці «ріг достатку», вирваний із голови бика [23]. Таким чином, М.І. Ніколаєв, проаналізувавши дані про річкове божество в Ольвії, приходять до висновку, що божество зображувалося не тільки як людина з рогами бика, але й як бик. Дослідник доходить до висновку, що у IV–II ст. до н. е. ольвіополіти, напевно, поклонялися божеству у формі бика і це божество, мабуть, мало подвійну природу: Діоніса і Борисфена. Такі злиття добре відомо з історії культів Ольвії [22]. На думку

М.І. Ніколаєва це логічне пояснення того, що про культ Борисфена так мало даних. Тому сучасні уявлення про культ Діоніса і Зевса, з великою ймовірністю, можна пов'язувати із культом річкового божества [22].

Отже, незважаючи на велику кількість праць, що присвячені релігійному життю Ольвії, а насамперед річковому божеству, стан його вивчення залишається достатньо фрагментним. Відсутність джерел, окрім декількох згадок, та обмеженість даних про річкове божество дозволяють лише висувати гіпотези про його, з одного боку, суто еллінське, з іншого – синкретичне елліно-варварське походження. Жодна з них не має одностайної підтримки серед дослідницького загалу. Тому в подальшому, із нагромадженням археологічних та епіграфічних джерел, будуть підтверджуватися чи спростовуватися гіпотези стосовно річкового божества. Поки що, як зазначалося, дискусія стосовно Борисфена і його культу не завершена.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии / А.С. Русяева. – К.: Наукова думка, 1992. – 172 с.
2. Зограф А.Н. Античные монеты / А.Н. Зограф. – М., 1951. – 261 с.
3. Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени / А.С. Русяева – К.: Наукова думка, 1979. – 180 с.
4. Карышковский П.О. Монеты Ольвии / П.О. Карышковский. – К.: Наукова Думка, 1988. – 177 с.
5. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В.А. Анохин – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
6. Хирст Дж. Ольвийские культы / Дж. Хирст // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1908. – Вып. 27. – С. 79–150.
7. Minns E.H. Thirty years of work at Olbia / E. H. Minns – JHS. – London, 1947. – Vol. LXV.
8. Орешников А.В. Этюды по нумизматике Черноморского побережье / А.В. Орешников // ИРАИМК. – 1922. – Вып. II. – С. 113–138.
9. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. – IV в. н. э.) / П.О. Карышковский. – Одесса, 2003. – 684 с.
10. Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани й Ольвии / В.П. Яйленко // ВДИ. – 1980. – № 2. – С. 78.
11. Иванчик А.И. Еще раз о «греческой» легенде о происхождении скифов. (Herod., IV, 8–10) / А.И. Иванчик // Миф. – София, 2001. – № 1.
12. Русяева А.С. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия / А.С. Русяева // ВДИ. – 1980. – № 3. – С. 39–43.
13. Мелюкова А.И. Вооружение скифов / А.И. Мелюкова. – М., 1964. – 113 с.
14. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа / М.И. Артамонов. – Прага-Л., 1966. – 120 с.
15. Ростовцев М.И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре / М.И. Ростовцев // ИАК. – Л., 1913. – Вып. 49. – С. 8–9.
16. Іллінська В.А. Скіфські сокири / В.А. Іллінська // СА. – 1961. – С. 31.
17. Ильинская С.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. / С.А. Ильинская. – К., 1968. – 267 с.
18. Анохин В.А. Монеты античных городов С.-З. Причерноморья / В.А. Анохин – К., 1989. – 128 с.
19. Шауб И. Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII – IV вв. до н. э.) / И.Ю. Шауб. – СПб., 2007. – 483 с.
20. Sestini D. Descrizione del museo Chaudoir / D. Sestini // Firenze. – 1831. – S. 31–32.
21. Алексеев В.П. Редкие и неизданные монеты античных городов Северного Причерноморья. / В.П. Алексеев – Одесса, 1997. – 62 с.

22. Николаев Н.И. О культе речного божества в Ольвии. – С. 3–4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kankit.com/downloads/BosporFen07.pdf>
23. Грейвс Р. Мифы Древней Греции / Р. Грейвс – М., Прогресс, 1992. – 620 с.

© *Петро Герасим*  
(Киев)

**КУЛЬТ РЕЧНОГО БОЖЕСТВА В ОЛЬВИИ У КОНТЕКСТЕ ПРОБЛЕМЫ  
ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ВЛИЯНИЙ ВАРВАРОВ НА КУЛЬТУРУ ГРЕЧЕСКОГО  
НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ: ИСТОРИОГРАФИЯ**

*В работе исследуется изучение культа речного божества в Ольвии, а также влияние варварской среды на греческую этнокультуру городов – полисов Северного Причерноморья. Внимание акцентировано на сложный характер этнических та этнорелигиозных процессов данного региона.*

*Ключевые слова: Культ речного божества, этнокультурный процесс, Северное Причерноморье, Ольвия.*

© *Petro Herasim*  
(Kiev)

**THE CULT OF A RIVER GOD IN OLBIA AND BARBARIANS INFLUENCES  
ON THE CULTURE OF GREEKS POPULATION IN THE NORTH BLACK SEA REGION:  
HISTORIOGRAPHY**

*This research studied the cult of river God in Olbia and cooperations of greeks and barbarians culture in the North Black Sea Region.*

*Key words: cult of river God in Olbia, the North Black Sea Region, religion, barbarian influences.*

До редакції надійшла 30.11.2012.